

АФАРЫЗМ ЯК ПРАДМЕТ ФІЛАЛОГІ І АБ'ЕКТ ЛІНГВІСТЫКІ

Звычайна пад афарызмамі разумеюцца выслоўі, у якіх сцісла, ёміста, абагульнена і разам з тым у стылістычна вытанчанай форме выражаюцца закончаныя думкі пераважна агульназначнай тэматыкі.

Сукупнасць ведаў аб афарызмах складае «афарыстыку» — параўнальна маладую навуку, якая знаходзіцца на сумежжы філалогіі і філасофіі і вывучае тэорыю і гісторыю афарызма як своеасаблівага прадукту і спосабу маўленча-мысліцельнай дзейнасці чалавека (пераважна ў яе ўсведамленні як творчага акта). У еўрапейскай афарыстыцы суіснуе некалькі сістэмных поглядаў на афарызм.

Навукова-філасофскае разуменне афарызмаў бярэ свой пачатак яшчэ ад вядомых «Афарызмаў...» Гіпакрата і антычнага протанавуковага рацыяналізму. У далейшым яно знаходзіць канцэптуальны і эмпірычны адбітак амаль у кожнай парадыме навукова-філасофскіх ведаў. Найбольш істотнымі якасцямі афарызма тут бачацца яго субстанцыянальная сінтэзаванасць як спосабу мыслення і маўлення, дакладнасць у тлумачэнні і адлюстраванні фактаў рэчаіснасці, лагічнасць у вызначэнні магчымых сувязей паміж імі, абавязковае імкненне да ісціны. Гэта дазваляе разглядаць афарызм як адну з найболей прадуктыўных жанрава-стылістычных форм выражэння навуковай думкі. Дарэчы, у заходне-еўрапейскай афарыстыцы да гэтага часу захавалася ўжыванне і разуменне паняцця «афарызм» у адназначным сэнсе як «навуковай фармулёўкі»¹.

Філасофска-літаратурнае разуменне афарызмаў, вытокі якога знаходзяцца ў старажытнай дыдактычнай літаратуры, антычнай філасофіі і рэлігіі, а росквіт прыпадае на XVII—XVIII стст., адзначаныя культам «усагульнага розуму і завершанай формы»², і канец XIX — пачатак XX стст. — перыяд перамагання «непахіснасці» існуючых прынцыпаў мыслення і законаў быцця. Галоўным у пошуках істотна агульнага ў незлічонай рознасці прыватных з'яў жыцця тут бачыцца глыбокае і ўсебаковае філасофскае асэнсаванне рэчаіснасці з пункту гледжання цэласнага агульначалавечага або індывідуальнага духоўнага вопыту. У гэтым сэнсе афарызм прадстае ўніверсальным сродкам пазнання і фармулявання заканамернасцяў і нормаў быцця чалавека і прыроды, як правіла, у іх этычнай інтэрпрэтацыі ці маралізатарскай скіраванасці.

Літаратурна-мастацкі погляд на афарызмы экспліцытна не вылучаўся асобна ад філасофска-літаратурнага амаль да сярэдзіны XX ст., калі ў пачатку 60-х гг. Р. Гомесам дэ ла Серна была прапанавана эстэтычная канцэпцыя гісторыі і развіцця літаратурнай афарыстыкі³. Афарызм тут вызначаецца як жанравая форма мастацкай славеснай творчасці, а паводле сваіх асноўных якасцей разглядаецца як вынік не толькі мысліцельнай, але і мастацкай дзейнасці, калі разам з абавязковай дасціпнасцю абагульненай думкі асаблівую значнасць набыла паэтычная і стылістычная форма яе выражэння (выкарыстанне разнастайных тропаў, стылістычных фігур маўлення і пад.). Пры гэтым змест афарызма ідэйна і тэматычна не абмяжоўваецца толькі зваротам да «глабальных» праяў жыцця, уяўляе сабой хутчэй вобразна-метафарычнае, чым рацыянальнае тлумачэнне рэчаіснасці.

Паэтыка-рытарычнае асэнсаванне афарызмаў сустракаецца ўжо ў антычных рыторыках і паэтыках, але сваім сапраўдным станаўленнем шмат у чым абавязана трактату Б. Грасіана «Вастрыня розуму, альбо Мастацтва вытанчанага мыслення» (1648). Тут вызначаюцца паэтычныя і рытарычныя ўмовы і сродкі стварэння афарызмаў і іх функцыянаванне ў якасці асобных тэкстаў (або іх структура-кампазіцыйных элементаў). Звяртаецца ўвага на тое, што натуральна ўласцівае афарыстыч-

наму стылю мыслення і маўлення імкненне да ідэйна-змястоўнай перакананасці (часта выказанай дырэжтыўнасці) засноўваецца і дасягаецца больш не навіной ці аргументаванасцю самой абагульненай думкі, а праз наўмысную нечаканасць і нязвыкласць яе фармулавання і выражэння. Апошніяе дазваляе надаваць сапраўды «ашаламляльнае ўздзеянне»⁴ нават збітым да трывіяльнасці абагульненням. Менавіта таму афарызм як маўленчы жанр з'яўляецца неад'емнай часткай эрыстыкі і грамадска-палітычнай сферы камунікацыі.

Асобна трэба адзначыць узнікненне ў канцы 60 — пачатку 70-х гг. нашага стагоддзя на хвалі шырокага прымянення структурных метадаў у філалагічных даследаваннях т. зв. «структурна-парэміялагічнага» напрамку. Гэты напрамак развіўся на глебе доўгага ўсебаковага вывучэння афарыстычных жанраў фальклору і зараз прэтэндуе на сістэматызаваць тлумачэнне і апісанне структурнай і функцыянальнай прыроды афарызма. Паводле «структурна-парэміялагічнага» падыходу, па матэрыяле фальклорных афарыстычных тэкстаў — прыказак, прымавак і іншых народных выслоўяў (= парэмій) — розных нацыянальна-і этнакультурных традыцый шляхам параўнальна-тыпалагічнага аналізу выяўляюцца іх інварыянтныя формы па суаднесенасці з абагульненай з'явай рэчаіснасці, логіка-сэнсавай структурай зместу, сінтэтычнасці або аналітычнасці свайго кампанентнага складу і іншых крытэрыях. На падставе гэтага робяцца спробы пабудаваць універсальную мадэль структуры і функцыянавання афарызмаў падобнага роду (і наогул афарызма), а таксама даць у перспектыве вычарпальную іх параўнальна-тыпалагічную класіфікацыю.

Даўнюю цікавасць філолагаў выклікалі таксама структурныя і функцыянальныя асаблівасці афарызма як маўленчага твора і спосабу вербальнага мыслення. Так, яшчэ ў антычнай афарыстыцы пад грэч. *arhorismos* ('аддзяляць, вызначаць') разумеўся, акрамя іншага, і лакалічны, фрагментарны стыль маўлення, а таксама асаблівае па форме пабудовы выказванне. Да адносна нядаўняга часу ўвагу лінгвістаў прыцягвалі ў асноўным пытанні семантычнай і граматычнай структуры афарызмаў, пераважна тылістычныя аспекты іх функцыянавання (звычайна ў мове мастацкай літаратуры), але толькі як наяўных маўленчых твораў і прэцэдэнтных тэкстаў. Паказальна ў гэтым сэнсе, што менавіта ў «структурна-парэміялагічнай» інтэрпрэтацыі афарыстыкі была выказана і тэарэтычна абгрунтавана думка аб прыналежнасці афарызмаў мове безадносна іх магчымага вызначэння як элементаў іншых знакавых сістэм: «траістая прырода прыказак і прымавак патрабуе і трыякага да іх падыходу — як да з'яў мовы, з'яў мыслення і з'яў фальклору, тым больш што названыя тры планы прыказачных выслоўяў у значнай ступені аўтаномныя»⁵.

Уласна лінгвістычны погляд на афарызм як спецыфічна структураванае несвабоднае спалучэнне слоў пачаў актыўна развівацца прыкладна з сярэдзіны нашага стагоддзя ў сувязі са станаўленнем фразеалогіі ў якасці асобнага раздзела мовазнаўства. Традыцыйна тыя афарызмы, што набылі ў маўленні статус узнаўляльных, альбо наогул выключалі з сістэмы мовы як яе т. зв. «экстралінгвістычны» феномен (застылыя звароты маўлення, змест якіх фарміруецца за межамі ўнутрымоўных семантычных катэгорый, а прыметы іх узнаўляльнасці «немагчыма вытлумачыць у тэрмінах узроўневага мадэлявання»⁶), альбо, наадварот, далучалі да корпуса ўласна фразеалагічных адзінак мовы як «фразеалагічныя выразы», «устойлівыя фразы», «тэкстуальныя фраземы», «клішыраваныя фразы». Аднак істотная розніца паміж «фразеалагічнымі выразамі і г. д.» і іншымі тыпамі фразеалагізмаў нават безадносна граматычнай структуры абодвух (першыя з'яўляюцца знакамі сітуацый або пэўных адносін паміж рэчамі і таму эквівалентныя сказам, тады як другія перадаюць толькі адно паняцце, г. зн. раўназначныя словам)

выклікала спачатку вылучэнне афарызмаў у асобную катэгорыю ўжо ў складзе самой фразеалогіі — т. зв. «афарыстычную фразеалогію»⁷, а ў далейшым і спробы іх апісання ў мове не ў тэрмінах фразеалогіі.

Разуменне афарыстыкі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны са сваімі спецыфічнымі адзінкамі складваецца ў пачатку 70-х гг. нашага стагоддзя пры лінгвакраіназнаўчым апісанні адпаведных выказаў рускай мовы. Агульнаўжывальныя (што ўзнаўляюцца) — «моўныя» — афарызмы ў проціпастаўленне афарызмам разавага ўжывання (што ствараюцца) — «маўленчым» былі вызначаны як «стравыя адзінкі мовы/маўлення» — т. зв. «афарыстычныя»⁸. Іх абавязковая ў гэтым выпадку ізаморфнасць па структуры і спосабах функцыянавання іншым стравым адзінкам мовы (словам і фразеалагізмам) асэнсоўвалася паводле наступных аналогій. «Усе яны ўяўляюць сабой клішэ (г. зн. узнаўляюцца), з'яўляюцца знакамі, здольны мець матывіроўку свайго значэння, адзначаюцца функцыянальным падабенствам (г. зн. перш за ўсё выкарыстоўваюцца ў намінатыўных мэтах), маюць парадэгмы»⁹.

Імкненне некаторых лінгвістаў цалкам адасобіць афарызмы ад фразеалагічнай сістэмы мовы, з аднаго боку, і разуменне фразеалогіі толькі «ў вузкім сэнсе» (выходзячы з абгрунтавання яе сістэмнасці ва ўзроўневай іерархіі мовы), з другога, паспрыялі ў свой час узнікненню нафта павярхоўнай дэфініцыі афарыстычных адзінак мовы. Так, «афарызмамі» пачалі азначацца ўсе без разбору рэгулярна ўзнаўляемыя несвабодныя спалучэнні слоў прэдыкатыўнай структуры і нелексікалізаванай семантыкі — у першую чаргу, усе без выключэння прыказкі, прымаўкі і крылатыя выразы. Аднак відавочна, што далёка не кожнае ўстойлівае спалучэнне слоў, якое здольна азначыць у маўленні «шмат думкі»¹⁰, з'яўляецца менавіта афарызмам паводле яго звычайнага разумення (*Без мяне мяне ажасілі, І мы аралі параўн. з Да пары збан ваду носіць, Разульных бараноў наогул жа нямамога*). Падобнае вызначэнне афарызма, што паспела ўжо ўсталявацца ў лінгвістыцы, засноўваецца на яго асэнсаванні як ужо рэалізаванай у маўленні канструкцыі (наяўнага прэцэдэнту) безадносна ўмоў і правіл самой яе рэалізацыі (сістэмна-моўных прымет структуры афарызма як іерархічна ўпарадкаванай сукупнасці элементаў розных узроўняў мовы).

Па моўнай прыродзе афарызмы з'яўляюцца своеасабліва семантычна, граматычна і прагматычна аформленымі тэкстамі, неаднатыпнымі па паходжанню, тэматыцы, функцыянальных і жанрава-стылістычных асаблівасцях. Паводле ідэйна-зместавай структуры ўсе афарызмы падзяляюцца на наступныя тыпы:

а) «максімы» — прыныпова дырэктыўныя афарыстычныя фармулёўкі асноўных законаў быцця, заснаваныя на рацыянальным або аксіялагічным асэнсаванні свету і чалавека ў свеце (*Цішэй едзеш, далей будзеш, Чалавек — гэта гучыць горда*);

б) «сентэнцыі» (альбо «гномы» ў якасці іх вершаваных форм) — павучальныя афарыстычныя выслоўі, дыдактызм якіх вынікае з прызнання бяспрэчна праўдзівым таго ці іншага абагульняльнага погляду на жыццё (*Вучыся, нябожжа, вучэнне паможжа, На бога спадзявайся, а сам не памыляйся*);

в) «парадоксы» — яркая супрацьпастаўлення (іншы раз толькі на першы погляд) сакраментальна-філасофскім ці сістэмна-навуковым ацэнкам быцця афарыстычныя меркаванні, як правіла, спрэчныя паводле разумнага сэнсу ў сапраўднасці адбіцця рэчаіснасці (*Калі жадаеш міру, рыхтуйся да вайны, На ловы ехаць — сабак карміць*);

г) «трапныя словы» — афарыстычныя выслоўі, змест якіх не абавязкова скіраваны на адлюстраванне толькі адвечна істотнага ў свеце і ў жыцці чалавека (*Тэатр пачынаецца з вешалкі, Каса — дзювача краса*);

д) «труізмы» — афарыстычныя абагульненні тых фактаў рэчаіснасці, існавання якіх ні ў каго не выклікае ніякіх сумненняў (*Волга ўпадае ў Каспійскае мора, Блізка локаць, ды не ўкусіш*).

У залежнасці ад функцыянальнага статусу як адзінак камунікацыі ўсе афарызмы можна дыферэнцыраваць наступным чынам:

а) афарызмы — літаратурныя творы (*Прадугадаць не можам мы, Як слова наша адзавецца, І спагаданне нам даецца, Як то дае нам бог існыі* (Ф. Цютчаў);

б) крылатыя выразы — афарызмы (*Дум не скуеш ланцугамі, Ад вялікага да смешнага адзін крок*);

в) афарыстычныя прыказкі і прымаўкі (*Дзе коратка, там і рвецца, Слова не пірог: не выкінеш за парог*);

г) афарызмы, якія сплантанна ствараюцца ў жывой мове для тыпізаванага азначэння тых ці іншых сітуацый жыцця (*Глядзі не глядзі, нічога не выглядзіш, Не трэба сварыцца, лепш дамовіцца*).

Афарызмы з пункту гледжання іх камунікацыйнай прыроды ўяўляюць сабой асобны «маўленчы жанр»¹¹. Яскрава адцягнены змест афарыстычных выказванняў кагнітыўна і прагматычна актуалізуецца ў яго патэнцыяльна бясконцых прыкладваннях да тых ці іншых прыватных «сітуацый жыцця» ў адпаведных сітуацыях маўлення. За іх межамі афарызм застаецца толькі ўзорам і прадуктам дарэмнага абстрактнага мыслення (*Пажывёлі — паглядзім, параўн.: [Нупрэі:] Пажывёлі — паглядзім. Шукаюць нечага і нашы маладыя... ажно часам хмыкаюць, стогнуць. — [Яхім:] А-а! Наша старое ўжо ім не надта падабаецца. — На тое ж маладыя. — А праўда, і шкода іх, што яны знойдуць? — Пажывёлі — паглядзім. — Калі дажывёмся.* (М. Гарэцкі, Роднае карэнне).

Семантыка афарызма можа фарміравацца пад уплывам пазамоўных фактараў (што звычайна характэрна для прыказак, прымавак і крылатых выказаў, пераносна-абагульнены сэнс якіх часцей за ўсё рэзюміруе змястоўную мадэль зыходнага сітуацыйнага кантэксту іх ужывання), але не можа быць структуравана ў мове інакш як яе ўласнымі сродкамі. Так, прамое значэнне абагульнення ў афарыстычных выказваннях абавязкова супадае з канкрэтным зместам сказа (*Лес не сякуць языкамі, Куранят увосень ліцаць*). Моўнай формай выражэння афарыстычнай думкі служыць асобы тып выказванняў, т. зн. «універсальныя выказванні»¹², якія проціпастаўлены кожнаму з іншых — неафарыстычных выказванняў перш за ўсё па нерэфэрэнтнасці іменных кампанентаў свайго лексіка-семантычнага складу, а таксама наяўнасці спецыяльных форм асноўных граматычных катэгорый мовы: формы агульнасці ліку, формы генетіс тіме дзеяслова, формы атэмпаральнага сінтаксічнага значэння часу ў сказе і інш. (*Кніга ляжыць на сталі параўн. з Кніга вучыць нас жыць*). Здольнасць якой-небудзь фразы не толькі функцыянаваць у якасці абагульненага азначэння той ці іншай сітуацыі рэчаіснасці (абагульненне па функцыі), але разам з тым быць моўным сродкам і спосабам магчымага абагульнення (абагульненне па зместу) — г. зн. працяўляць якасць «афарыстычнасці». Апошняя з'яўляецца неабходнай і дастатковай падставай для залічэння кожнай з падобных фраз у склад афарызмаў незалежна ад яе фармальна-граматычнага і функцыянальна-генетычнага статусу (*Гордасць — таксама, мабыць, жаночае харатво, Пад кола, жаба, не падлазь, Абцяцанкі-цацанкі, а дурню радаць, Калі на дварэ холадна, дык апранайся цяплей, бо інакш абавязкова захварэш*). У сваю чаргу, фразы, не абагульненыя па зместу, адносяцца да неафарыстычных і павінны залічвацца ў фразеалагічны састаў мовы (*З агню ды ў польмя, Вось табе, бабука, і Юр'еў дзень, Жаба ў каляіне, Есць яшчэ порах у парахаўніцах*).

Лінгвістычнае асэнсаванне афарызма не абмяжоўваецца разглядам толькі яго знакавай прыроды ў сістэме мовы і спецыфікі яе маніфестацыі ў маўленні, пэўная ўвага лінгвістаў надаецца і даследаванню моўных асаблівасцей афарызма як маўленчага твора ў жанравай разнавіднасці тэксту. Можна лічыць, што ў афарыстыцы як філалагічнай дысцыпліне паступова акрэсліваецца яшчэ адзін сістэмна-навуковы по-

гляд на афарызм — лінгвістычны, які мае ўсе падставы развіцця ў самастойную галіну ведаў аб афарызмах (= лінгваафарыстыку). Аб'ектам лінгваафарыстыкі можна вызначыць афарыстычнае па зместу і па форме яго выражэння несвабоднае спалучэнне слоў (сінтаксічна эквівалентнае сказу), функцыянаванне якога ў маўленні можа быць або масавым (прыказкі, прымаўкі, крылатыя выразы, заклікі, дэвізы, лозунгі, агульнавядомыя грамадска-філасофскія формулы і навуковыя фармулёўкі і пад.), або індывідуальным (афарыстычныя мастацкія тэксты і цытаты-афарызмы, неклішыраваныя афарызмы і пад.).

¹ Гл.: Mautner F. H. *Maxims, Sentences, Fragments, Aphorisms*//Actes du IV Congrès de L'Association Internationale de Littérature Comparée. Paris, 1966.

² Эпштейн М. Н. // *Литературный энциклопедический словарь*. М., 1987. С. 44.

³ Гл.: R. Gomez de la Serna. *Total Gregueries*. Madrid, 1962.

⁴ Meyers *Enzyklopedisches Lexikon*. Mannheim, 1971. Bd. 2. S. 387.

⁵ Пермяков Г. Л. От поговорок до сказки (Заметки по общей теории клише). М., 1970. С. 8.

⁶ Телия В. Н. // *Общее языкознание (Внутренняя структура языка)*. М., 1972. С. 510.

⁷ Гл.: Гаврин С. Г. // *Уч. зап. Пермского пед. ин-та*. 1971. Т. 87.

⁸ Гл.: Вережагин Е. М., Костомаров В. Г. *Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*. М., 1990. С. 71 и наст.

⁹ Пермяков Г. Л. // *Типологические исследования по фольклору*. М., 1975. С. 250.

¹⁰ Потехня А. А. *Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка*. Харьков, 1894. С. 97—98.

¹¹ Гл.: Бахтин М. М. // *Литературно-критические статьи*. М., 1986. С. 428 и наст.

¹² Гл.: Гаврилова Е. Н. // *Филологические науки*. 1986. № 3.